Ronnie Johanson:

Charles Darwin og The golden age of freethought

Foredrag for Ateistene 23. oktober 2026

Charles Darwins bok om artenes opprinnelse fra 1859 tok livet av Gud. Jeg har det med å sitere fra bøkene mine, og i *Kjetterbibelen* har jeg korte biografier om alle som er sitert i boka. Om «Gud» står denne livshistorien:

> **Gud, alias Jahve (ca. 2000 fvt - ca. 1860)**
> Guddom fra bronsealderen; opprinnelig lokal stammegud for et lite, semittisk folk i det østlige middelhavsområde. I det 1. årtusen fvt. forfremmet til verdens skaper og enehersker. I løpet av de første århundrer av vår tidsregning ble han splittet i tre, men hevdes å fortsatt være bare én allikevel (trefoldighet = enfoldighet). Darwinismen tok livet av ham, men ettersom tilhengerne tror på et liv etter døden, er han fortsatt en fantasivenn for mange.

Dette er antagelig et mislykket forsøk på å være morsom, men vi får ta oppgjøret etterpå. Som vanlig foretrekker jeg å bare ta korte spørsmål underveis.

Evolusjonsteorien

Det Darwin og en annen britisk naturforsker ved navn Alfred Russel Wallace oppdaget, var hvordan livet har utviklet seg ved en mekanisme som kalles naturlig utvalg. Det fant de ut omtrent samtidig og helt uavhengig av hverandre, så man kan vel si at tiden var moden. Geologene hadde jo allerede oppdaget at jorden er millioner av år gammel, og det ble funnet fossiler av utdødde dyrearter i geologiske lag av ulik alder.

Bibelens skapelsesmyter stemte altså ikke, og det ble lansert en såkalt katastrofeteori om at det ved slutten av hver periode i jordas historie skulle ha vært en katastrofe som tilintetgjorde alt liv. Ved innledningen til den neste periode ble så livet skapt på nytt, med høyere arter. Men *evolusjonsteorien* viste seg å være den eneste vitenskapelig holdbare forklaringen på livets utvikling.

Teorien bygde på tre observasjoner: For det første at enkeltindividene i en art ikke er identiske, men har litt ulike egenskaper. For det andre at medfødte egenskaper går i arv fra foreldre til avkom. For det tredje at i enhver populasjon får individene flere avkom enn dem som vokser opp og selv får avkom.

De som vokser opp og bringer sine egenskaper videre, er bare de som er godt nok tilpasset de livsbetingelsene de lever under. De som er best tilpasset miljøet har en tendens til å overleve bedre og produsere flere avkom. Derfor vil egenskapene til disse «naturlig utvalgte» individene bli vanligere i neste generasjon enn de var i generasjonen før.

Nydarwinismen

Vi kan ikke snakke om utviklingslæren uten å nevne enda en helt avgjørende mekanisme som ble oppdaget i begynnelsen forrige århundre, av nederlenderen Hugo de Vries. Spørsmålet var jo hvordan *helt nye* arveanlegg oppstår; mutasjoner i arvestoffet er forklaringen på det. Selv om de aller fleste mutasjoner ikke gir noen fordel. Det evolusjon dreier seg om, er jo på individnivå å overleve lenge nok til å forplante seg og dermed bringe sine gener videre.

En mutasjon som overlever, kan bety en ganske liten, men ikke ubetydelig fordel når det gjelder å overleve. En ny *art* oppstår først når ulikhetene mellom to underarter er blitt slik at forplantning ikke gir fruktbart avkom. Dette er den tradisjonelle definisjonen av en art, men det finnes flere, som det vil føre for langt å gå inn på.

Seleksjon skjer ikke utelukkende på individnivå. Den såkalte *nydarwinismen* omfatter Mendels arvelover og læren om mutasjoner, og det er bred enighet om også å innarbeide et fenomen kalt *kin selection*, på norsk slektskapsseleksjon. Slektskapsseleksjon forklarer altruistisk oppførsel hos dyr: Man kan spre genene sine ikke bare ved å formere seg, men også ved å ofre seg for nære slektninger.

En digresjon

Men også *gruppeseleksjon* kan forekomme, selv om det er faglig omstridt hvorvidt dette har et element av genetikk. Men det er jo ikke usannsynlig at de stammene overlevde som var best til å samarbeide, og eventuelt å gjøre kål på nabostammene. Til det krevdes blant annet empati. Nemlig empati innad i gruppen; ikke generell menneskekjærlighet, dessverre. Ordet nestekjærlighet har etter hvert fått en utvidet betydning på norsk, men i engelske bibler heter det fortsatt det samme som i grunnteksten; «Love thy neighbour» stod det i King James-oversettelsen. Men jeg vil påstå at det er ikke mulig å *elske* andre enn sine nærmeste (samt en eller annen guru). Å elske sine *fiender* er hverken mulig

eller ønskelig. Å stille umulige krav er ikke stort på annen måte enn at det gjør oss små.

Jeg bare nevner dette som en digresjon. For sikkerhets skyld må jeg vel også nevne at man bør møte sine medmennesker med godvilje, og *fremmed-fiendtlighet* har jeg lite til overs for. *Fremmedfrykt* kan derimot av og til ha noe for seg, dessverre; den diskusjonen kan vi eventuelt ta etterpå. Jeg har offentlig tilstått at jeg lider av «islamofobi», ettersom jeg frykter enhver totalitær ideologi som er i vekst.

Et par misforståelser

Men tilbake til saken. Jeg tror det bør nevnes at Darwin av og til er blitt misforstått og misbrukt politisk og ideologisk, i form av såkalt sosialdarwinisme. «Survival of the fittest» var et begrep som ble skapt ikke av Darwin men av filosofen og laissez-faire-liberalisten Herbert Spencer, og anvendt på samfunnet, ikke bare naturen, for å begrunne det som ble kalt «den sterkestes rett».

Det må derfor sies at evolusjonslæren er ingen ideologi. Den er deskriptiv, ikke normativ. Derfor sier den ikke noe om mening med livet, og den innebærer at livets utvikling ikke har hatt noe som helst formål. Det er helt tilfeldig at dyrearten menneske har oppstått. For det er jo helt tilfeldig hvilke mutasjoner som oppstår i arveanleggene; mutasjoner skyldes blant annet påvirkning av stråling, kjemikalier eller virus.

Jeg tar med dette sitatet fra *Store norske leksikon*, så dere ikke tror dette er min tolkning: «Evolusjon har ingen retning eller mål. Det finnes for eksempel ingen forhåndsbestemt plan om at livet skal bli mer komplekst over tid. Evolusjonens retning fra én generasjon til den neste er resultatet av hvordan naturlig utvalg favoriserer visse individer med egenskaper som favoriseres av levemiljøet til populasjonen. Hvilke egenskaper ved individene i en populasjon som øker sjansen deres for å overleve og til å reprodusere, kan endre seg når levemiljøet deres endres. (...) Det finnes ikke høyerestående eller laverestående arter. Alle nålevende arter er produkter av en like lang evolusjonshistorie, som startet på Jorda for omtrent fire milliarder år siden. At bakterier ser ‘enkle’ ut for oss mennesker, betyr ikke at de er primitive. De er tilpasset sitt livsmiljø, akkurat som alle andre arter.» Sitat slutt.

For og mot Darwin

Men tilbake til Darwin og viktoriatiden. Selv om hans første bok, *Origin of the Species* ikke dreide seg om menneskets opprinnelse, så var det jo opplagt at også eksistensen av dyrearten Homo Sapiens, det moderne menneske, kunne forklares på samme måte. Altså stikk i strid med Bibelens skapelsesberetning, der hver eneste generasjon siden Adam og Eva er listet opp. Teologene mente at jorden var nesten 6000 år gammel, og en irsk biskop ved navn Ussher regnet ut at skapelsen skjedde ved sekstiden om kvelden den 22. oktober i år 4004 før Kristus.

Darwins viktigste forkjemper var biologen Thomas Huxley, som ble kalt «Darwin's bulldog». Det var Huxley som tok den offentlige debatten. Et høydepunkt var et diskusjonsmøte i Oxford i 1860, der biskop Samuel Wilberforce var hovedopponent. Wilberforce spurte blant annet om det var på farssiden eller morssiden at Darwin stammet fra apene.

Agnostisisme og ateisme

Det var den samme Thomas Huxley som skapte begrepet *agnostisisme* i 1869. Agnosis betyr ikke-viten, og en agnostiker defineres ofte som en som ikke vet om det finnes noen gud. I så måte er jeg agnostiker. Men jeg er også ateist. Skjematisk pleier jeg å si det slik:

- En person som *ikke tror at det* finnes noen gud, kan kalles både agnostiker og ateist.

- En person som *tror at det ikke* finnes noen gud, kalles en ateist.

Her vil noen si at dere ateister har altså en tro dere også. Men da bruker man ordet *tro* i religiøs forstand. «Tro er full visshet om det man håper på, bevis for ting man ikke ser» sier Paulus i Hebreerbrevet. Men man bør skjelne mellom tro og viten. Jeg kan ikke *vite* at det ikke finnes noen skaper, jeg anser det bare som ytterst usannsynlig. For hvem har i så fall skapt skaperen? En eventuell «første årsak» kan umulig ha hatt en bevissthet.

Det finnes for øvrig en tredje definisjon av ateisme, som dessverre fortsatt finnes i mange oppslagsverk: En ateist er en *gudsfornekter* påstås det. Dette er selvfølgelig en religiøs definisjon av ordet. Gud finnes, men ateistene er så forstokkede at de fornekter Ham.

The golden age of freethought

Darwinismen førte til at andre halvpart av attenhundretallet er blitt kalt Storbritannias «Golden age of freethought». Vi har dessverre ikke noe godt norsk ord for «freethought»; det nærmeste blir vel «fritenkeri». Og på engelsk er ordet nesten glemt. Jeg har ofte spurt etter «freethought literature» i britiske antikvariater, men selv antikvarbokhandlerne kjenner stort sett ikke til begrepet lenger. Til gjengjeld har den frie tanke langt på vei seiret i Vesten, i form av sekularisering.

Selve *begrepet* «sekularisme» stammer også fra viktoriatidens England. Ordet secularism ble lansert i 1851 av George Jacob Holyoake, som er best kjent som en av grunnleggerne av samvirkebevegelsen, i Norge nå kjent som COOP – tidligere «samvirkelag».

Guden spottes

Holyoake er også kjent for å ha sonet seks måneders fengsel for gudsbespottelse og ateisme. Han var redaktør for historiens første åpent ateistiske blad, *The Oracle of Reason*, som ble startet i London i 1841. Den første redaktøren var sosialisten Charles Southwell, som fikk 12 måneders fengsel for en åpenhjertig, men ikke særlig rosende karakteristikk av Bibelen. Det han skrev, var:

> Bibelen har gjennom tidene vært idealet for alskens suppehuer og kjeltringer, og til avsky for opplyste mennesker. Dette er en historie om begjær, sodomi, fordervelse og nedslakting engros som de ekleste partier i alle andre bøker tilsammen ikke kan komme opp imot. Prestene forteller oss at denne opphopning av avskyeligheter er skrevet av en gud. Var det ikke for at folk tror på prestene, ville de heller ha tatt det for utgytelsene til en eller annen djevel.

Mens Southwell satt i fengsel, overtok Holyoake som redaktør. Han var forsiktig på trykk, men under et åpent møte fikk han spørsmål om hvilken plass Gud skulle ha i et sosialistisk samfunn. Han svarte bl.a. at

> «I vår nød og elendighet ser vi at tjue millioner av skattepengene våre går til gudsdyrkelse. Jeg appellerer til deres fornuft og til deres lommebøker, og spør om vi ikke er for *fattige* til å ha en gud. Hvis fattige mennesker hadde kostet staten slike summer, ville de ha blitt satt på halv lønn, slik det skjedde med underoffiserene. Jeg syns at så lenge vi er i slik nød, bør vi gjøre det samme med guddommen. (...)
>
> *Moralen* akter jeg, men jeg tror ikke at det finns noe sånt som en gud. Fra prekestolen lyder det: «Søk i Skriften!» − og de som lar seg lure til det, blir

> puttet i fengsel, slik det skjedde med min venn mr. Southwell. Jeg for min del skyr Bibelen som pesten og vemmes hvis en kristen kommer borti meg.»

Dermed ble også Holyoake tiltalt for blasfemi. I tiltalen het det at

> George Jacob Holyoake, som er en slett, ondskapsfull og ondsinnet person, har vist ringeakt for rikets lover og religion, og har på en ondskapsfull og bespottelig måte, i den veloverveide hensikt å få rikets innvånere til å forakte og å slutte å tro på Den allmektige Gud, den hellige skrift og den kristne religion (...) uttalt og forkynt med høy stemme de følgende ord; nemlig 'Jeg tror ikke at det finnes noe sånt som en Gud ...' osv.

Den slette og ondsinnede mr. Holyoake slapp med halvparten så lang straff som forgjengeren Southwell, som nevnt seks måneder. Familien hans levde på sultegrensen mens han satt inne, og måtte flytte til en trekkfull leilighet der den eldste datteren snart fikk feber og døde.

Charles Bradlaugh

Storbritannias ledende fritenker på attenhundretallet var politikeren Charles Bradlaugh, som levde fra 1833 til 1891. Han var en makeløs taler, og ble valgt inn i parlamentet for de liberale i 1880. Da han skulle tas i ed, ønsket han ikke å avslutte med ordene «Så hjelpe meg Gud». Han trodde jo ikke på Gud. Da han allikevel deltok i parlamentets avstemninger, ble dette ansett som ulovlig, og han ble både bøtelagt og fengslet. Hans sete i underhuset ble erklært ledig, og nytt valg ble holdt i hans krets, som var Northampton. Han vant igjen, og dette gjentok seg tre ganger inntil han omsider fikk lov å ta sete i 1886. I denne kampen fikk han støtte fra folk som statsministeren Willam Gladstone, og dramatikeren George Bernard Shaw.

Shaw har jeg sitert i min bok Kjetterbibelen med mengder av sprelske utsagn, som f.eks. «Hvorfor ta råd om sex fra paven? Hvis han vet noe om det, burde han ikke det.» Eller «En engelskmann tror han er moralsk når han ikke føler seg helt vel.» Eller hva med denne? «Hvis du kommer til himmelen uten å være kvalifisert for det, kommer du ikke til å like deg der.»

I 1888 fikk Charles Bradlaugh vedtatt en ny lov som tillot å ikke nevne ordet Gud ved enhver form for edsavleggelse i Storbritannia. Av andre saker som Bradlaugh jobbet for, kan nevnes republikk, stemmerett for kvinner, irsk selvstyre og fagforeningenes rettigheter. *Sosialisme* tok han derimot avstand fra.

Rykter om omvendelse

Som det ofte skjer når kjente fritenkere er døde, ble det satt ut rykter om at Bradlaugh hadde omvendt seg på dødsleiet. De ble dementert av datteren hans. Slike rykter er blitt satt ut i Norge også, om fritenkerne Bjørnson og Øverland. Når det gjelder Arnulf Øverland, spurte jeg hans datter Åsil om jeg kunne få lov å dementere disse ryktene i en diktantologi jeg arbeidet med. Den heter *Opprør-religionskritikk i norsk lyrikk.* Åsil svarte: «Gjerne, han døde som en god hedning.»

Når det gjelder Bjørnson, vet vi faktisk hvem som satte ut ryktene. Det gjorde hans datter Bergljot; den eneste av barna hans som var kristen. Men ryktene om hans frelse er dementert av datteren Dagny, som ble intervjuet av forfatteren Per Amdam i 1968. Det samme gjorde min venn Kjartan, som var gift med et barnebarn av Dagny Bjørnson-Langen og pleiet Dagny mot slutten av livet hennes.

Om Charles Darwin blir det stadig påstått at han var en troende kristen. Det var han til å begynne med, han studerte til og med teologi, og han var fortsatt teist da han ga ut Artenes opprinnelse i 1859. Her nevner han som nevnt ikke noe om menneskets opprinnelse. Men i 1871 ga han ut en ny bok. Som dreier seg nettopp om mennesket, noe som fremgår av tittelen. Den het *The Descent of Man*.

Det var antagelig under arbeidet med denne boken at han ble agnostiker, men han uttalte seg fortsatt ikke om religion. Det gjorde han først i 1873, da han sa at «dette emnet er hinsides menneskets intellekt». Senere brukte han selv betegnelsen agnostiker om sitt syn, og hans døde som agnostiker. Alt dette ifølge hans sønn Sir Francis Darwin, som skrev en biografi om faren. Jeg pleier å si at darwinismen tok livet av Gud; i hvert fall gjorde den det for Darwin selv.

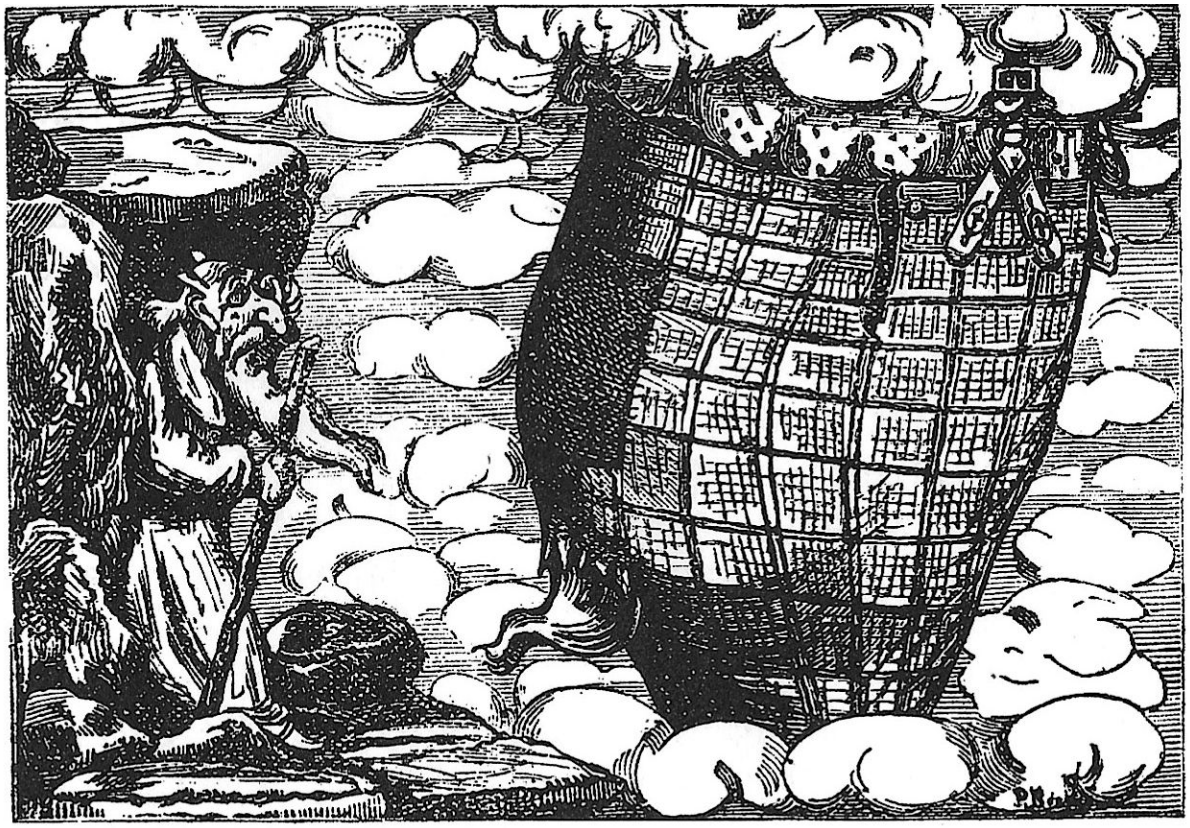
The Freethinker

Også Bjørnstjerne *Bjørnson* kalte seg agnostiker. Han var faktisk medlem av en britisk fritenkerorganisasjon, som het Rationalist Press Organization. Charles Bradlaugh på sin side var grunnlegger av Storbritannias mest aggressive fritenkerorganisasjon, National Secular Society. De ga ut bladet *The Freethinker*, som kommer ut fremdeles.

Bladets første nummer kom i 1881. Redaktøren het George William Foote; han erklærte at «The Freethinker er et anti-kristent blad, og derfor i hovedsak

aggressivt». Som våpen ville det bruke latterliggjørelse og sarkasme, så vel som vitenskap og filosofi. Altså omtrent som vår forgjenger, Hedningsamfunnet.

Og det varte ikke lenge før de oppnådde noe vi aldri klarte, nemlig å bli tiltalt for blasfemi. Julenummeret 1882 kunne bringe et bilde av Gud idet Moses får se ham bakfra på Sinais berg. Scenen er jo faktisk beskrevet i Andre Mosebok. Bilder av Gud var jo ellers ikke helt uvanlig på trykk, men muligens var det gudens lappete og fillete buksebak som vakte anstøt:

Deretter sa Herren: «Se, her tett ved meg er et sted; still deg der på berget. Og når min herlighet går forbi, da vil jeg la deg stå i fjellkløften, og jeg vil dekke med min hånd over deg til jeg har gått forbi. Så vil jeg ta min hånd bort. Da kan du se meg bakfra, men mitt åsyn får ingen se.» (2. Mosebok 33; 21-23.)

Fra «The Freethinker» julen 1882.

Men bladet inneholdt også annet forargelig stoff. Så som en «blasfemisak» mot de fire evangelistene, skrevet av bladets medarbeider Joseph Mazzini Wheeler. Jeg siterer fra tiltalebeslutningen:

> Disse slette og ondsinnede personer (*altså en beskrivelse vi nettopp hørte fra en annen tiltale*) offentliggjorde eller sørget for offentliggjørelse av

> visse blasfemiske, uanstendige, ærekrenkende og skandaløse historier, i den hensikt på en ondskapsfull og bespottelig måte å baktale og bakvaske Gud den Allmektige og dennes ære og verdighet, med hovedinnhold som følger:
>
> Blant annet at han, Gud den Allmektige, sto i forhold til eller overskygget[1] en viss jødisk jomfru ved navn Maria, og således tok hennes forlovede, Josef, ved nesen, og at – som resultat av slik overskyggelse – et uekte barn ved navn Jesus ble født.
>
> Om hvilken de tiltalte fremmer diverse uhyrlige, blasfemiske og bespottelige injurier, nemlig at han, Jesus, var Gud selv, at han omstøtte Guds uforanderlige lover, og at han hevdet at Den barmhjertige Fader hadde utsett til evig pine de som ikke ville tro på ham; den foran nevnte Jesus. Og videre at slik pine var spesielt forberedt for det store flertall av Guds skapninger på grunn av synder begått før de ble født ...

Rettssaken mot evangelistene ender med frifinnelse, ettersom – sitat – «det ikke lar seg bevise at de tiltalte er de som har skrevet disse smedeskriftene». Den virkelige rettssaken i London endte imidlertid med at redaktør Foote fikk ett års fengsel for blasfemi, som ble sonet fullt ut. To medskyldige fikk tre og seks måneder. Foote tok imot dommen med følgende ord til dommeren: «Jeg takker dem, Mylord, dommen er deres tro verdig.»

Så livssynsfrihet var det ennå ikke i Storbritannia under The Golden age of freethought. Blasfemiloven ble formelt opphevet i Wales og England først i 2008, i Skottland faktisk ikke før i 2024.

Mer blasfemi

The Freethinker fortsatte ufortrødent i samme spor etter dommen, og nå med den stolte vignetten «Prosecuted for Blasphemy» på forsiden. I 1886 skrev George William Foote følgende:

> Jeg har problemer med å forestille meg Gud som jesusbarn. Sutret og kastet han opp i barnepikens armer? Stirret Gud på de små tærne sine med et tosket blikk? Hylte Gud hvis noen var frekke og stakk ham med en pinne? Ble Gud ammet av sin mor, eller brukte han tåteflaske? Økte Gud familiens vaskeregning? Ble Gud puttet i en vugge og gynget i søvn? Hadde Gud meslinger? Hadde Gud vondt da han fikk tenner? Lærte Gud å gå ved å støtte seg til møblementet? Snublet Gud og gikk på nesa, eller falt han

[1] Lukas 1; 34-5: «Maria sa til engelen: «Hvordan skal dette kunne skje når jeg ikke har vært sammen med noen mann?» Engelen svarte: «Den hellige ånd skal komme over deg, og Den høyestes kraft skal overskygge deg. Derfor skal barnet som blir født, være hellig og kalles Guds Sønn»

> kanskje på den legemsdel han en gang viste Moses? Fikk Gud ris når han var slem?

Dette kunne ha ført til ny blasfemitiltale, men påtalemyndighetene lyttet til dem som påpekte at dommene bare ga fritenkerbevegelsen vind i seilene. Nye blasfemitiltaler kom først et par tiår senere. Men det er en annen historie, som det står mer om i min bok *Blasfemi*. Dette var reklamen.